
NOP
ASA
RÁN!
OD fašizma
DO antifašizma
i nazad?
Ideologije, pokreti, nasleđa
Priredio Petar Žarković
INSTITUT
ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU
TEORIJU
HEINRICH BÖLL STIFTUNG
BEOGRAD
Srbija | Crna Gora | Kosovo

Od fašizma do antifašizma i nazad?
Ideologije, pokreti, nasleđa

tematski zbornik naučnih radova
DOI: 10.5281/zenodo.22747653

Priredio:
Petar Žarković, naučni saradnik, Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu
ORCID: 0000-0001-7446-907X

Izdavači
Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu
Kraljice Natalije 45, Beograd
Heinrich Böll Stiftung
Kapetan-Mišina 25, Beograd

Za izdavača
dr Gazela Pudar Draško, direktorka
Gert Rerborn, direktor

Recenzenti
dr Ljubinka Škodrić, naučna savetnica, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Sanja Petrović Todosijević, viša naučna saradnica, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Željka Oparnica, naučna saradnica, Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu

Lektura i korektura
Olgica Rajić

Dizajn
Bogdan Maksimović

Prelom
Sanja Tasić

Tiraž
300

Štampa
Alta Nova, Beograd

ISBN: 978-86-6190-056-3

2026.

Ovaj tematski zbornik naučnih radova realizovan je uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada broj 451-03-136/2025-03/200025 i uz podršku Fondacije Hajnrih Bel.

I

ŽENSKA STRANA ANTIFAŠIZMA

Stanislava Barać[1]

BIOGRAFSKI ROMAN-INTERVJU *LA PASIONARIJA* (1980): INTERNACIONALISTIČKI ANTIFAŠIZAM, JUGOSLAVIJA I ŽENSKI AKTIVIZAM

KULTURA SEĆANJA NA ANTIFAŠIZAM, ŠPANSKI GRAĐANSKI RAT I LA PASIONARIJU U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Da bi se uopšte pokušao razumeti smisao knjige *La Pasionarija* (1980) književnice i novinarke Nade Marinković (1921–1998) u određenijem okviru, kakav je i ženski antifašistički aktivizam, neophodno je najpre postaviti ovo delo u kontekst kulture sećanja na antifašizam i Španski građanski rat u socijalističkoj Jugoslaviji. Kako je reč o izuzetno širokim pojmovima, ali isto tako i poljima već obrađenim u istorijskim humanističkim disciplinama, ovde je moguće izneti samo nekoliko osnovnih teza. Prva od njih je da se o antifašizmu u jugoslovenskom posleratnom višedecenijskom kontekstu može govoriti kao o još uvek življenoj *emociji*, i to upravo s obzirom i na Španski građanski rat, a ne samo kao o vrednosti koja se čuva i neguje kroz prakse državne politike sećanja. Reč je, naime, o čvrstom spoju afektivnog i ideološkog aspekta ove humanističke vrednosti.

Zahvaljujući kontinuitetu koji uspostavljaju protagonisti i protagonistkinje jugoslovenskog antifašizma, svojim dolaskom na vlast, na zvanične i simboličke pozicije moći u sferama politike i kulture, veza između narodnofrontovskog antifašizma tridesetih godina (onog koji zapravo odnosi pobedu u Drugom svetskom ratu) i sećanja na različite oblike antifašističke mobilizacije i borbe ostaje doslovno *živa* i očigledna u jugoslovenskoj javnosti. Stalna politička i kulturna aktivnost „jugoslovenskih Španaca", njihovo delovanje kroz Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske armije 1936–1939, ili nezavisno od ovog udruženja, kao i memoari i zbornici koje oni objavljuju, čine da borba protiv fašizma, Španski građanski rat i njihovi učesnici *bivaju sadašnjošću* jugoslovenske političke pa i privatne svakodnevice.

Ono što u tom smislu kroz pet posleratnih decenija za zainteresovanu javnost jesu upravo navedene prakse sećanja (kakav je, između ostalih, izuzetno obuhvatni zbornik sećanja

[1] Institut za književnost i umetnost, Beograd. ORCID: 0000-0002-8480-1117
DOI: 10.5281/zenodo.22747908

jugoslovenskih dobrovoljaca *Španija 1936–1939*, 1971), za (sve) mlađu i manje zainteresovanu publiku bile su forme (pod)sećanja koje su bile sveprisutne u ukupnoj javnosti, mnoge i kao naizgled sitni signali. Na primer, bilo je to sâmo ime tj. nadimak Žikice Jovanovića Španca (1914–1942) u nazivima ulica i škola te prilikom obeležavanja Dana ustanka naroda Srbije. Ili pak jedno žensko ime u naslovu memoara koji će postati jugoslovenski bestseler, delu *Tebi, moja Dolores* (1978), lekarke, antifašistkinje, partizanke i humanitarke Saše Božović (1912–1995). To delo je Saša Božović posvetila svojoj u ratu rođenoj i preminuloj ćerki, nazvanoj po Dolores Ibaruri[2] (Isidora Dolores Ibárruri Gómez, 1895–1989). Recenzentkinje knjige bile su Desanka Maksimović (1898–1993) i Jara Ribnikar (1912–2007) a autorka predgovora Mira Alečković (1924–2008). Može se tvrditi da one, zajedno sa autorkom, i same čine jednu žensku antifašističku mrežu (sećanja).[3]

Za ovu priliku potrebno je zato, makar u vidu radne definicije, odrediti šta bi to bila *ženska antifašistička komemorativna mreža*. Izvodeći je iz dosadašnjih čitanja ženskih autobiografskih i memoarskih narativa, i znanja o (ličnoj) povezanosti antifašistkinja Jugoslavije, a ne tražeći zasad potencijalnu teorijsku osnovu iz domena studija sećanja, mogla bi se formulisati okvirna definicija prema kojoj žensku antifašističku komemorativnu mrežu predstavlja slučajno kao i strukturisano – a izvorno neformalno – povezivanje žena različitih generacija, koje su se tokom *antifašističke narodnofrontovske epohe* (koliko internacionalne, toliko i one specifično jugoslovenske: od sredine 30-ih do sredine 50-ih godina 20. veka, v. Barać 2025) udruživale najpre u cilju pacifističke antifašističke mobiliziacije, i to često upravo kroz književno i časopisno i redakcijsko delovanje, da bi zatim svoje bliske veze i rad nastavile nakon pobede nad fašizmom sa jasnom svešću o tome da je

[2] U poglavlju *Tirana i put u slobodu*, Saša Božović opisuje dogovor *ženske mreže* u logoru o imenu iščekivanog deteta: „Oko podne dolazi naoružani stražar. Naređuje meni i Zadji da pođemo. Ispred žice kamion. Sa mukom se penjem. Žene nas prate. Žele mi sreću, *žele mi lak porođaj i žensko dete*. Opšta je želja ovih nesrećnih žena da se rodi devojčica i da joj se da ime Dolores, po španskoj revolucionarki La Pasionariji. 'Ako te pitaju zašto je Dolores, reci, rođena u bolu – dolor', savetuju me kako ne bismo odale pravi razlog, koji bi za neprijatelja bio dovoljan za nova proganjanja." (Božović 1978: 32, kurziv S. B.)

[3] Profesionalne, partijske, lične i intelektualne veze između ovih, ali i drugih akterki koje će u radu biti pominjane, čine jednu složenu, a u svakom slučaju antifašističku i aktivističku žensku mrežu. Desanka Maksimović bila je, na primer, profesorka srpskog jezika i književnosti Saši Božović i Miri Alečković u Prvoj ženskoj realnoj gimnaziji pre početka Drugog svetskog rata (današnja Peta beogradska gimnazija). U zapisu koji se čuva u Zadužbini „Desanka Maksimović", Saša Božović svedoči o tome kako je profesorka Maksimović za svoje učenice bila mnogo više od toga, zvale su je „naša Desanci", a dolazila im je u (pod)svest u najtraumatičnijim životnim trenucima: „Teško ranjenu vuku me četnici u šumu. Noge krvave, za njima trag po travi, po kamenu. Više ne mogu. Klonula sam. Zeleno, zeleno, – sve oko mene postaje zeleno. I svest nestaje, gubim se. A onda senka koja lebdi oko mene. Senka moje Desanci. Lebdi kao leptir. Čas je levo, čas je desno. Nečujno. Nasmejana. Leluja. ... Ne ostavlja me. Ne napušta. A onda dolazim sebi." (Božović https://zdm.nb.rs/pages/carusel-Sasa-Bozovic.htm)

na njima i odgovornost za čuvanje sećanja na antifašizam odnosno za čuvanje njegovih tekovina u novonastaloj državi.

Prve tri nepaginirane stranice knjige *La Pasionarija* sadrže, dakle, reprodukovanu fotografiju Dolores Ibaruri i njenu ručno potpisanu posvetu dr Saši Božović, a zatim i faksimil njenog pisma, čime je već ovlaš ocrtana i internacionalna ženska antifašistička mreža. Pismo je na četvrtoj nepaginiranoj stranici i prevedeno, a u njemu stoji:

> Draga Saša! Teško je zadržati suze, posvećujući ovu sliku jednoj ucveljenoj majci. Tvoj život me podseća na moj. Nisam upoznala koncentracione logore, ali sam upoznala kao komunista zatvore i postupak žandarmerije kao prema kriminalki. Od ženskog zatvora Madrida do Bilbaoa živela sam težak život i herojsku borbu rudara moje rodne Vizcape, imala sam šestoro dece, ostaje mi jedna, moja AMANGA koja mi je dala tri unuka, među njima jednu DOLORES. Naši životi bili su različiti, ali paralelni u borbi i patnji. Grli te s ljubavlju sestre u životu i borbi, Dolores, Decembar 1977. (Božović 1978: nepaginirano)

Tako je, jednim jednostavnim ljudskim ali i moćnim (uredničkim) paratekstualnim gestom, Dolores Ibaruri kasnih sedamdesetih godina *iznova* upečatljivo upisana u sâmo središte jugoslovenskog ženskog antifašističkog iskustva, i u jugoslovensku žensku kulturu sećanja na antifašizam. Upisana je, dakle, iznova, jer se u jednom trenutku između jugoslovenskih protagonistkinja antifašizma i same Dolores Ibaruri kao komunistkinje, koja je od sloma republikanske vojske živela u SSSR-u, isprečila Rezolucija Informbiroa i dramatični raskid odnosa FNR Jugoslavije i SSSR-a. Ranije, dakle, u vreme Španskog građanskog rata jugoslovenske antifašistkinje, kao i ukupna (ženska) antifašistička internacionala, učinile su Dolores Ibaruri (medijskom) ikonom antifašističke borbe. Kako bismo se uverili u to, dovoljno je pogledati, na primer, prve brojeve prve serije časopisa *Žena danas* (1936–1940), poruke koje, u sadejstvu sa značenjima tekstova, šalju slike tj. fotografije španskih milicionarki i same La Pasionarije (Todić 2009: 156; Barać 2015: 208–209), a posebno članak „Reportaža iz Španije" Vladimira Dedijera u trećem broju *Žene danas* iz januara 1937, pisan neposredno po Dedijerovom povratku iz Španije).[4]

[4] Posebnu analizu pa i poseban naučni rad zasluživao bi ovaj članak Vladimira Dedijera, postavljen u komparativni kontekst sa člankom „Pasionarija"u listu *Dimitrovac* (o kojem će biti reči u daljem toku rada), odnosno sa člancima o

Iste te antifašistkinje i komunistkinje koje su sa svojim drugovima vodile ovu borbu – tokom tridesetih godina čineći to kao studentkinje, skojevke, aktivistkinje i simpatizerke Komunističke partije Jugoslavije, a zatim je kao partizanke iznele u Drugom svetskom ratu – postale su 1948. godine nepoželjne u međunarodnim ženskim krugovima i organizacijama pod dominantnim uticajem Informbiroa.

Upravo je, kako otkriva Ivana Pantelić, sama Dolores Ibaruri bila ta koja je na Plenumu Međunarodne demokratske federacije žena, „održanom 18. novembra 1949. u Moskvi obavestila prisutne da je jednoglasno doneta odluka o izbacivanju AFŽJ iz Međunarodne demokratske federacije žena" (Pantelić 2011: 105). Vodeće jugoslovenske antifašistkinje su naglo i na jedno vreme praktično nestale s međunarodne antifašističke ženske scene, a Dolores Ibaruri je zauzvrat, kako to rekonstruiše Aleksandra Đorđević, najpre kritikovana pa naglo nestala sa stranica jugoslovenske feminističke periodične štampe, pre svega *Žene danas* (Ђорђевић 2017: 159). Ti mučni dani biće ipak okončani već u drugoj polovini pedesetih godina. Novije posleratne generacije jugoslovenskih komunistkinja kao i nova masovna ženska čitalačka publika nisu bile opterećene ovom epizodom iz istorije ženskog internacionalističkog antifašizma, odnosno mnoge nisu bile ni upoznate sa njom. Sama pak knjiga *Tebi, moja Dolores*, vratimo li se temi i deceniji koja nas najviše zanima, zahvaljujući obnovljenim izdanjima, 1980. godine proglašena je najčitanijom knjigom u Jugoslaviji, čime je praktično i lik La Pasionarije u kolektivnom jugoslovenskom pamćenju utvrđen u svojoj „glatkoj" verziji, onoj koja briše iz sećanja nekadašnje sukobe na (ženskoj) antifašističkoj levici.

Iste te godine objavljena je, dakle, knjiga *La Pasionarija* Nade Marinković, kao i memoari Gojka Nikoliša (1911–1995) u kojima „Španija" zauzima važno mesto (*Korijen, stablo, pavetina: memoari*, 1980). Preciznije, kako završni grafički izdvojeni zapis u *La Pasionariji* pokazuje, Nada Marinković je rukopis knjige završila „[U] Beogradu, 18. novembra 1977. godine", što ga čini još sinhronizovanijim sa knjigom Saše Božović. Taj zapis važan je zbog ondašnjeg razumevanja stvarne i simboličke povlašćenosti određenih ličnosti koje su istoriju povukle unapred. To jest, na osnovu završna dva pasususa knjige Nade Marinković moglo bi se reći da je autorka eksplicitno postavila Dolores Ibaruri kao jednu od nekoliko ključnih emancipatorskih figura kratkog 20. veka:

borbi španskih milicionarki u ukupnoj internacionalnoj mreži ženskih antifašističkih časopisa. Jedan pokušaj takve analize bilo je moje izlaganje "The Spanish Civil War as and Interconnecting Topic of the Popular Front Feminist Magazines", na 13. konferenciji Evropskog društva za proučavanje periodike (3–5. septembra 2025, u Malagi): https://www.espr-it.eu/41-esprit2025/203-esprit2025

> Ovo vreme u kome smo živeli, bilo bi manje lepo i manje značajno, manje dostojno svih cena i plaćanja, da u tom vremenu nije postojalo nekoliko izuzetnih ljudi. Jedna od ličnosti koje obeležavaju najviše domete ovog doba koje zovemo našim jeste i Dolores Ibaruri – La Pasionarija! (Marinković 1980a: 132)

Ono što je posebno važno u datom zapisu, jeste da Nada Marinković ističe činjenicu polne pripadnosti kao faktora koji utiče na njen izbor. Ona jasno iskazuje da je uz druge argumente o izuzetnosti i reprezentativnosti La Pasionarije za epohu u kojoj se „promenio lik sveta i duh njegov", argument bio i „neizmerno divljenje i ljubav pripadnice istog pola" (ibid.: 131). Sa druge strane (pola), upravo u memoarima Gojka Nikoliša iz iste godine, postoji podsećanje na to koliko je La Pasionarija već krajem 1936. bila deo legende za pripadnike njene (bliže) generacije, za sve one Jugoslovene koji će želeti da odu ili će ubrzo i otići u Španiju:

> Najradije bih svraćao u medicinsku menzu u Garašaninovoj ulici (danas ulica Svetozara Markovića). U menzama je tad sve ključalo. Tu se opširno komentarisala i kritički ocjenjivala svaka novinska vijest o Španiji. Razumije se, ona herojsko-romantična strana španskog rata prijanjala je najlakše uz naša srca. Još odjekuju u menzi novembarski plameni pozivi La Pasionarije: „Bolje je umrijeti stojeći nego živjeti na kolenima! Žene Madrida, vrelim uljem dočekajte napadače. No passaran!" (Nikoliš 1980: 139)

Uz stalno prisustvo tema Drugog svetskog rata, kao i Španskog građanskog rata i lika i ličnosti Dolores Ibaruri u periodičnoj štampi i *televizijskom programu*, dokumentarnom i školskom, uz koji upravo od kraja sedamdesetih godina odrastaju generacije jugoslovenske dece i omladine, s pravom se može tvrditi da period u kojem se pojavljuje knjiga Nade Marinković jeste i dalje vreme živog antifašizma i živog prisustva Dolores Ibaruri u jugoslovenskoj javnosti. U krajnoj liniji, Dolores Ibaruri pri prvom (neuspelom) pokušaju povratka u Španiju nakon pada Frankovog (Francisco Franco 1892–1975) režima dolazi 1975. godine u Dubrovnik na poziv jugoslovenske države. Jedna od retkih koje su imale mogućnost da je intervjuišu bila je upravo Nada Marinković. Taj je intervju integrisan u njeno romaneskno-biografsko delo.

Sam roman *La Pasionarija*, dakle, sadrži u sebi i sopstveni kontekst. Ova tvrdnja nije, dakle, samo teza koja je važna za tumačenje ovog romana, već je važna upravo za polaznu širu tezu o *životu* antifašizma koji se u jugoslovenskoj višedecenijskoj posleratnoj javnosti preprliće sa *sećanjem* na njega. U graničnoj godini (1980) koja stoji pred dekadom koja će u jugoslovenskom političkom kontekstu biti označena i kao „decenija krize", i u kojoj će upravo španski borci pokušati da odigraju aktivnu ulogu u njenom razrešavanju (Manojlović Pintar 2019), još uvek je bilo moguće – uprkos pojavi suprotnih tendencija i narativa – čitati knjigu Nade Marinković kao živu sliku neugroženih antifašističkih vrednosti. Ono što je naizgled paradoksalno, to je (teza) da se ova knjiga tako može čitati i danas: kao svež tekstualni izvor novog života antifašističkih vrednosti, nakon nekoliko decenija njihovog sistematskog poništavanja i relativizovanja u javnom prostoru ali i naučnim / „naučnim" poduhvatima.

Odnosno, i 1980. i 2025. godine *La Pasionarija* se može čitati u značenjskim koordinatama koje na najbolji a najsažetiji način ocrtava Olga Manojlović Pintar u članku „Španija kao paradigma antifašizma" (2012). Španski građanski rat, koji ova istoričarka naziva i redukovanijom sintagmom (Španskim ratom), kao „prvi veliki obračun fašizma i antifašizma" pridobija „fundamentalno, ali konstitutivno mesto u antifašističkoj kulturi i poretku sećanja" (Manojlović Pintar 2012: 23). Iako su u globalnom i jugoslovenskom kontekstu pojedina (umetnička) dela zadobila povlašćenu poziciju unutar te kulture, poput Pikasove *Gernike* ili Orvelove i Hemingvejeve proze, odnosno Kunovih crteža ili zapisa Lazara Udovičkog, (jedno) žensko lice antifašizma po svom uticaju parira svim tim brojnim muškim svedočanstvima, tekstovima i sećanjima.

Logika antifašističke borbe, koja je proizilazila iz kominternovske narodnofrontovske logike, ali s vremenom i osamostaljena u odnosu na nju, Španski rat je vodila podjednako kao oružanu i medijsko-propagandnu borbu, tj., kako će u skorije vreme to slikovito formulisati Vladan Vukliš, „rat koji je počeo u ljeto 1936. vodiose nad pisaćim mašinama i u štamparijama, jednako kao i u rovovima" (Вуклиш 2024: 5). Ovakva strategija vrlo brzo je dovela do toga da konkretna antifašistička borba ali i sâm antifašizam kao vrednost dobije svoju prvu a trajnu alegorijsku sliku u liku La Pasionarije. Proces se odvijao toliko brzo i upečatljivo da i sama Dolores Ibaruri prihvata sopstveni lik kao takav i reprodukuje ga kao takvog kasnije, u svojoj dvotomnoj autobiografiji (*El unico camino* 1962; *Memorias de Pasionarija 1939–1977*, 1984). Već prvi tom autobiografije, koji je do trenutka završetka knjige *La Pasionarija* Nadi Marinković jedini i dostupan, funkcioniše, kako to tumači Kristin Bajron (Kristine Byron), kao dvostruki narativ o sebi i o naciji. „Ibaruri prikazuje

španski istoriju (posebno baskijskog regiona) kao i epsku i tragičnu, suptilno postavljajući samu sebe kao epsku heroinu" (Byron 2004: 140).[5] Još preciznije, ona „integriše svoje uloge rudarske kćeri, političke aktivistkinje, članice parlamenta, ratne muze, partijskog vođe, međunarodne diplomatkinje, žene, majke i alegorijske figure" (ibid.). Tako postavljeni model (auto)biografskog postupka preuzima i Nada Marinković.

Objedinjavanje ličnog i nacionalnog, odnosno konkretnog i apstraktnog, uz očuvanje oba ova aspekta, možda je i najvažnija odlika medijskog i književnog lika La Pasionarije, koja će i omogućiti njegovu reprodukciju kroz nebrojena pisana dela. Ta će odlika, pretpostavka je, činiti ovako izgrađen lik prijemčivim za upotrebu u popularnoj kulturi i onoj što se u ovom radu naziva *middlebrow* kulturom i književnošću (Holmes 2017). Dakle, ako je „Španija" (p)ostala paradigma antifašizma, La Pasionarija je (p)ostala paradigma, alegorija i simbol te Španije i tako shvaćenog antifašizma. Romaneskno i (auto)biografsko pisanje o La Pasionariji predstavljalo je potentno sredstvo očuvanja sećanja na internacionalistički antifašizam u doba Hladnog rata, a (naučno) pisanje o tome pisanju danas moglo bi da predstavlja, između ostalog, i jedno od sredstava izgradnje novog internacionalizma i antifašizma, u globalnim okolnostima koje zahtevaju istovremeno obraćanje i uskoj upućenoj i masovnoj neupućenoj publici. Sali Aleksander je potrebu za kretanjem u tom smeru prepoznavala još na samom početku 90-ih godina 20. veka, kada je, objavljujući *ženske glasove* tj. sećanja učesnica britanskih bolničarki i novinarki u Španskom ratu, tvrdila (istina, prilično uopšteno) da „uslovi koji su doveli do fašizma – kao što su političke i ekonomske nejednakosti, militarizam, nezaposlenost i rasne predrasude – i dalje imaju duboke korene u zapadnim demokratijama" (Alexander 1991: 22).

STRUKTURA, (POD)ŽANR

La Pasionarija je, dakle, knjiga koja u sebi sadrži sopstveni kontekst. Pre nego što objasnimo tu tezu tj. činjenicu, i uronimo u samu strukturu knjige, potrebno je naglasiti da su njeno značenje i značaj u ondašnjoj kulturi (ženskog) sećanja na antifašistizam pojačani činjenicom da iste godine, u istoj ediciji istih izadavačkih kuća, Nada Marinković objavljuje i drugi biografski roman, *Legenda o devojci Slobodi* (1980b), posvećen Slobodi Trajković (1918–1942), odnosno ljubavi između Slobode Trajković i Ive Lole Ribara (1916–1943). Iako je autorka tražila i pronašla sličnu formulu po kojoj bi strukturisala oba romana (dva odnosno tri osnovna dela knjige označena rimskim brojevima koja su dalje

[5] Zahvaljujem koleginici dr Ivani Pantelić na upućivanju na ovaj članak.

organizovana u kratka poglavlja označena naslovima sugestivnih značenja), *La Pasionarija* je u tom smislu ipak složenija.

Knjiga je podeljena na tri osnovna dela. Međutim, pred njima stoji brojem neobeleženi segment *Umesto uvoda*. On sâm sastoji se iz dva grafički odvojena teksta. Na prvom mestu stoji preštampani članak „Pasionarija" iz lista *Dimitrovac*, glasila interbrigadističkog bataljona „Dimitrov" u Španskom ratu (br. 7, od 25. avgusta 1937, autora označenog inicijalima K. A.). Za njim sledi nenaslovljeni zapis Nade Marinković o ličnom prvom susretu sa Dolores Ibaruri u Moskvi 1957, na svečanom prijemu u čast Oktobarske revolucije. Tek nakon toga nižu se tri osnovna déla biografskog romana. Za razliku od nenaslovljena dva osnovna strukturna déla romana *Legenda o devojci Slobodi*, ova tri imaju i svoje naslove: Prvi deo: *Žena borbe i krika*, Drugi deo: *Intermeco – susret u Dubrovniku*; Treći deo: *Povratak u domovinu*.

Delo je vrlo pregledne strukture, što ga čini prohodnim u čitanju, a time se ujedno neutralizuje potencijalna recepcijska konfuznost koju prozvodi svojevrsno hibridno autorstvo. Naime, pored pomenutog članka drugog autora iz lista *Dimitrovac*, kroz čitanje dela postupno se otkrivaju izvori, koji se nekad slobodno prepričavaju, nekad citiraju, a usmene reči različitih aktera prenose se u formi dijaloga ili kratkih monologa. Zbog toga ove aktere možemo zvati i likovima romana. Tako shvaćeni, neki od njih su sporedni i epizodni, kakav je, na primer, lik Ilje Erenburga koji se pojavljuje na samom početku kao učesnik svečanog prijema u Moskvi. Ti su izvori, pretočeni u prozu, integrisani u govor odnosno pisanje same Nade Marinković. Glavna junakinja romana, može se i sa ovog aspekta reći, svakako je La Pasionarija, ali druga junakinja po značaju je i sama autorka: ona brojnim signalima otkriva svoje tekstualno prisustvo i postupno gradi svoj tekstualni lik. Uz to, Nada Marinković je i u vantekstualnom smislu prisutna na važnim događajima i mestima, i privilegovana je kao intervjuerka Dolores Ibaruri u dva ključna momenta njenog života: tokom boravka Dolores Ibaruri u Jugoslaviji, u Dubrovniku, kada je očekivala da će se prvi put posle četrdeset godina progonstva vratiti u Španiju (1975); i u Madridu, u njenom privatnom stanu, kada se napokon vratila u svoju domovinu (1977).

Tek na jednom mestu u poslednjoj trećini ovog biografskog romana, čitaoci saznaju koliko je i *Autobiografija* Dolores Ibaruri bila bitan izvor njegovog sastavljanja:

> Čitav La Pasionarijin život bio je vernost određenom cilju. Od 'Dubrovačkog susreta' do danas, pročitali smo njenu *Autobiografiju* i znamo kako je sazrevala ta ideja. Rodila se iz grča patnji i pobune, bila je plod ličnog iskustva. Nisu li sve ideje koje su se održale, socijalnogenetski proizvod?! Bila je dete jednog pokolenja rudara, i majka joj je silazila u šaht... Muž joj je bio rudar, socijalistički vođ. No, ne samo lično iskustvo i valjana literatura već i genij njenog naroda sublimiran u poeziji, koju je volela i uvek čitala, oplemenio je njen duh, učinio nesalomivim i nepokornim njena načela. Nikada neće biti tvrdoglava, nikada se neće zaustaviti u mestu. Moći će da greši, ali će znati i hteti da se ispravlja. Tako je stasavala, tako živela, tako plaćala... U građanskom ratu izgubila je voljenog muža. 'Bolje je biti udovica heroja, nego supruga kukavice', rekla pri tom sebi i drugima. U tim godinama bede i veličine, jedno za drugim, izgubila je četvoro dece... Vrhunac njene tragedije bio je kada je morala da prizna poraz i napusti domovinu koju je osvojio neprijatelj. Bilo joj je oduzeto i ono zbog čega je pristajala na najvišu moguću cenu. (Marinković 1980a: 94)

Niti iz ovog, niti iz narednih pozivanja na *Autobiografiju*, neće se videti iz koje tačno knjige je Nada Marinković crpla svoje kazivanje, odnosno sa kog jezika je prevodila delove *Autobiografije*, iako su pojedine rečenice knjige ne samo parafrazirane već i citirane. Na primer: „Odjednom, sasvim neshvatljivo, u sećanju se javljaju stranice iz *Autobiografije* La Pasionarijine: 'Majka nam je ostavila punu slobodu... Upoznali smo najzabitije kuteve sela. Čitavu okolinu...'" (ibid.: 115). Ovakav manir citiranja bez preciznog navođenja izvora bio je uobičajen u tadašnjem novinarstvu, a nije sasvim napušten ni u današnjoj publicistici, što i jeste sasvim u skladu sa datim žanrom, pa i ovako žanrovski specifičnim biografskim romanom. Nada Marinković tako postupa i sa drugim izvorima *La Pasionarije*. Po pravilu ona navodi ime autora, nakon čega sledi citat ili parafraza, ali se gotovo nikada ne navodi i delo iz kojeg se preuzima tekst ili njegova poenta. Među parafraziranim i citiranim autorima su i poznati pisci kao što su Igo, Servantes, Blasko Ibanjes, Lorka, Rafael Alberti.

Dati je manir zapravo karakterističan za celokupnu *middlebrow* kulturu. Kao što sam mogla da pokažem i zaključim u ranijem proučavanju tekstova ovog tipa kulture i književnosti, njihov cilj jeste čitalačko zadovoljstvo. To specifično zadovoljstvo i „ispunjenje"

prilikom čitanja romana kakvi su oni Ljubice P. Radoičić (1914–1991), čije bi delo moglo da se shvati kao hronološki prethodeći i konzervativni antipod delu Nade Marinković, „ostvaruje se najvećim delom upravo u radosti prepoznavanja delimično primenjenih a opet dovoljno izneverenih klišea trivijalne književnosti", odnosno, što je za problematiku korišćenja izvora još važnije, ono se postiže „isto tako samozadatim pa izneverenim obrascima dubinske psihologizacije i naučno zasnovane društvene analize klasičnih dela" (Барађ 2024: 197).

Na ovom mestu nužno je zapravo i detaljnije pojasniti pojam *middlebrow* književnosti kao analitičke alatke primenjene na jugoslovenski kontekst, i razloge zbog kojih se ona koristi radije nego koncept popularne kulture i književnosti. Naime, upravo je navedeno istraživanje o vezi između *middlebrow* književnosti i emancipacije žena u Jugoslaviji u dužem vremenskom rasponu, koji uključuje i socijalističku transformaciju nekadašnje kapitalističke Kraljevine (1932–1954), a na primeru jedne karakteristične autorke i sa uvidom u žensku periodiku, pokazalo sledeće. Već se u Kraljevini Jugoslaviji razvila „dovoljna" produkcija ovakve „osrednje" a delom eskapističke koliko i poučne književnosti, s tim da je, s obzirom na pristup (žena) obrazovanju ona tada bila dostupna manjem broju pismenih žena, i ne samo žena. Nakon Drugog svetskog rata i Revolucije – koja donosi i revolucionarnu promenu odnosno promišljenu reformu u obrazovanju (Петровић Тодосијевић (2018), *Отеђемо светлост бучном водопаду: реформа основношколског система у Србији 1944–1959*) – stekli su se uslovi za zaista masovnu recepciju ovog vida književnosti, kakva je, u svom izvornom kontekstu, postojala u britanskoj i američkoj kulturi. Doslovno cvetanje novopokrenutih izdavačkih kuća i edicija u Jugoslaviji, orijentisanih upravo ka narodnom prosvećivanju (dakle, popularnom), usmerenim zato i na prevode stranih popularnih (mahom) romana, omogućilo je i razvoj odgovarajuće književnosti i ustaljivanje odgovarajuće čitalačke publike u FNR Jugoslaviji. U tom kontekstu, oslanjajući se na neizbežne uvide Dženis Redvej (Janice Radway), značenja i recepciju *middlebrow* romana *Jednospratne kuće* Lj. Radoičić (1954) analizirala je ubedljivo i među prvima u postjugoslovenskoj akademskoj zajednici Tijana Tropin (2016).

Tako i za ovaj, naizgled žanrovski i strukturno neobičan, a vrednosno suprotan, (ženski) roman Nade Marinković, važi ono što je Nikol Hambl uopštila za niz *ženstvenih middlebrow romana* koje je proučavala, a to je da se oni oblikuju na graničnom prostoru između „treš ljubavnog romana ili trilera, s jedne strane, i filozofski i formalno izazovnog romana, sa druge: nudeći čitaocima pripovedno uzbuđenje bez osećaja krivice i intelektualnu stimulaciju bez suvišnog napora" (Humble 2001: 11, prevod S. B.). Takva književnost ima

svoju i osnovu i pozadinu u odgovarajućoj ženskoj (ilustrovanoj) periodici odgovarajuće epohe, o kojoj će više reči biti pri kraju ovoga rada.

Ono što je, dakle, u svakom slučaju rezultat brojnih opisanih postupaka, a što je gotovo sasvim sigurno bila i intencija same Nade Marinković, jeste laka čitljivost ovog štiva koje, bez obzira na svoje raznovrsne izvore, postiže stilsko jedinstvo i uzbudljivost jednog biografskog romana. Romanesknoj strukturi u najvećoj meri doprinosi postupak dijalogizacije, bilo da Nada Marinković poznate joj situacije odnosno stavove određenih ličnosti pretače u žive prozne dijaloge, bilo da preuzima i svome stilu upodobljava postojeće dijaloge iz drugih dela. Tako je postupila i sa „dijalogom" tj. intervjuom koji je sama vodila sa Dolores Ibaruri. On se, iako postavljen pod odrednicom *intermeco*, takoreći organski uklapa i utapa u prethodno postignutu dijalošku dominantu romana, pa se, budući da predstavlja i najoriginalniji deo knjige, u ovoj analizi izdvaja kao jedna od tri ključne žanrovske odrednice dela, stvarajući potrebu za kovanjem posebne sintagme: *biografski roman-intervju*. Priča o žanru tu se, ipak, ne završava.

BIOGRAFIJA REVOLUCIONARKE: IZMEĐU STVARNOSTI I ALEGORIJE

Mnogo je toga što bi se u žanrovskoj analizi moglo reći o ovom biografskom romanu-intervjuu. Za ovu priliku vredi izdvojiti i poetičku metasvest autorke. Ona piše jednostavnu knjigu za široku čitalačku publiku, ali implictno otkriva promišljenost i samosvet o žanru knjige, tj. o svim žanrovskim aspektima i nijansama. Nada Marinković u formi biografskog romana odnosno romansirane biografije ne ispisuje bilo kakvu žensku biografiju, već specifičniju žanrovsku vrstu, *biografiju revolucionarke*.

Nada Marinković, svesna (i) ovoga žanra, postavlja zato i pitanje: *kada počinje* biografija revolucionarke? (kurziv S. B.). Ona na to pitanje odgovara u jugoslovenskom kontekstu, u kontekstu, drugim rečima, u kojem je ono već na takav način bilo postavljeno, i na koje je već bilo i odgovoreno. Učinila je to Mitra Mitrović (1912–2001) u sopstvenoj (auto) biografiji revolucionarke, u knjizi *Ratno putovanje* iz 1953. godine, koja je doživela više uzastopnih reizdanja:

> Kako je i kad počelo? […] Kad i gde u meni? Je li to prvi letak koji je dospeo u ruke nenadano i neviđeno? […] onda kada su se pojavile prve sumnje? Ali koje? One devojačke, ili one iz socijalne literature

> da je svet nepravedno stvoren, zbog svega, zbog moje siromašne majke sa petoro dece […]. Ili uz prve, privlačno spojene reči ljubavi i nade […]? (Митровић 1953: 7)

U slučaju La Pasionarije, Nada Marinković jasno precizira da je reč o trenutku kada mlada devojka *osvešćuje* da je *nužna – borba*: „Taj trenutak bio je prekretnica, i od tada, u stvari počinje biografija La Pasionarije" (Marinković 1980a: 21), jer „*svest* da je *borba* jedini način *da* se *izmeni život* u mladoj Dolores sazrela je veoma rano" (ibid.: 19, kurziv S. B.). U tumačenju Nade Marinković – u skladu sa pročitanom *Autobiografijom* i drugom literaturom o Dolores Ibaruri – preobražaj se tačno ovako dogodio:

> To more i nebo govorili su devojci da život ne može biti mali i jadan, a čovek u njemu nesrećan i ponižen. Dok postoji život – ovo *more i nebo* – postoje i mogućnosti, a u čoveku je sloboda da te mogućnosti izbori. Ta sloboda se ne dobija, ona je odluka, ona je izbor, ona je hrabrost. Tada je konačno *izabrala* i *odlučila*: neće se boriti samo za one koje poznaje i koji pate. Boriće se *za sve ljude na svetu* koji traže pravdu i ponosan život, i pomoći će svima koji žele da se uz nju bore. Zbacila je sandale i bose noge zaronila u vreo pesak. (ibid.: 21, kurziv S. B.)

Prethodno je čitaocima romana predočeno da je do trenutka junakinjine odluke vodio čitav jedan put, i to preko onoga što se u teoriji naziva *plebejskom javnošću* (Habermas 1990: 16) i *proleterskom javnošću* (Negt & Kluge 1972). Kao vrlo mlada, naime, Dolores Ibaruri je, najpre uz roditelje, a zatim i samostalno, posećivala „Radnički centar" koji se nalazio blizu rudarskog okna u kojem su njeni roditelji radili. Razvoju njene revolucionarne svesti doprinela je „sredina u kojoj je živela, predavanja u 'Radničkom centru' i diskusije, a naročito knjige koje je danonoćno gutala, kada je god našla trenutak slobodnog vremena" (ibid.: 19).

Postoje i brojni drugi, slobodno možemo reći, *toposi* biografije revolucionarke. Indikativno je da se u potpunosti preklapaju događaji prvog hapšenja revolucionarki Dolores Ibaruri i Mitre Mitrović. Oba prva hapšenja zbila su se iznenadno a tokom (polu)ilegalnog delovanja svake od njih, u vreme dok su pisale u *legalnim* glasilima *ilegalnog* perioda rada njihovih partija (CPE i KPJ). Nada Marinković taj događaj prenosi na način kako su se

takva hapšenja najčešće i odvijala, za uhapšenicu potpuno neočekivano, jer Dolores Ibaruri: „[...] jedno poslepodne, izlazeći iz redakcije lista *Mundo obrero*, vide gde je okružuju agenti. Poznala ih je odmah. Nije bilo moguće odupreti se. Pođe sa njima u Generalnu upravu bezbednosti. Zatvoriše je u jednu ćeliju sa prostitutkama i kradljivicama" (ibid.: 34).

Kod Mitre Mitrović u posthumno priređenim autobiografskim zapisima stoji: „Tog proleća 1934. su me prvi put uhapsili. ... Došli su u zoru, izvršili detaljan pretres u našem stanu" (Mitrović 2023: 189). Uprkos tome što nikakav ilegalni materijal kod uhapšene nije pronađen, policijski agenti su je odveli u policijsku stanicu:

> Tamo su me odmah, bez uzimanja generalija, ubacili u neveliku sobu prepunu žena. ... Ja se i sada sećam doslovce gotovo svih reči koje su krenule iz svakog dela sobe nadmećući se u svojoj dvosmislenosti i neprijateljstvu kojim su me dočekale, razaznavši odmah po mome držanju i po tome što me nisu poznavale da sam „politička": vidi, vidi, ovo nevinašce; izgužvaćeš bluzicu, mala; hajde ti kod mene, nemoj kod ovih pokvarenuša; kud si tako rano krenula u pazar; o, i ja sam prvi put slučajno. (ibid.: 190)

Zato što je žena, revolucionarka koja dospeva u pritvor ili pak zatvor kao politička zatvorenica naći će se neminovno u istoj prostoriji sa uobičajenim zatvorenicama, a to jesu bile žene žrtve prostitucije i siromašne žene primorane na sitnu krađu. Mitra Mitrović zapravo implicitno iznosi ovakvo dekriminalizujuće određenje prostitucije, govoreći o „ovim *nesrećnim ženama* kako sam ih ja shvatala" (ibid., kurziv S. B.).

Gotovo neizbežni topos u biografijama revolucionarki jeste i *revolucionarno i antifašističkosazrevanje* i *delovanje udvoje*, sa svojim partnerom. Kao i prva generacija revolucinarnih parova (nazovimo je tako), kojoj pripadaju Dolores Ibaruri i njen suprug, i podjedanko, možda još i više, generacija koja se politizuje tokom tridesetih godina 20. veka (Grubački 2020), u najvećoj meri tadašnja *studentska omladina*, po samoj prirodi svojih politički formativnih godina spaja ljubavni i revolucionarni zanos. Ova ih studentska omladina spaja u jedinstvenu činjenicu odnosno jedinstvenu emotivnu osnovu svog antifašističkog delovanja. Njihovim rečima, „išlo je sve zajedno, uporedo, i knjiga i ljubav i svest i akcija" (Mitrović 2023: 95). Radi veće preciznosti, treba načiniti digresiju i napomenuti da se omladina prve generacije politizuje zapravo već u đačkom dobu (Dolores Ibaruri

je godinu dana mlađa od Gavrila Principa a dve od Augusta Cesarca, na primer), na šta skreće pažnju i Nada Marinković: „Sa četrnaest, petnaest, šesnaest godina, ispisivala je parole, uzbuđeno ih uzvikivala u povorkama, raznosila letke …“ (Marinković 1980a: 20). Sličan je, dakle, slučaj i sa jugoslovenskom generacijom rođenih oko 1910. godine i kasnije, s tim da se tu često najpre odvijao pasivni proces politizacije kroz čitanje revolucionarne i antikapitalističke književnosti u srednjoškolskim danima (Perić-Vojvodić 2003: 37,[6] Mitrović 2023: 119[7]), da bi do aktivne politizacije i partijskog opredeljenja došlo malo kasnije, kroz duge godine studentskih demonstracija i štrajkova, počev od 1931. godine.

Ljubav između Dolores Ibaruri i Hulijana Ruiza (Julián Ruiz Gabiña), u kontekstu potonjih sve većih žrtava koje će zajedno položiti u borbi radničkog pokreta, Nada Marinković prikazala je najpre romantizovano, u duhu španskog viteškog romana ali i ukupne tradicije evropskog ljubavnog sentimentalističkog romana, uz dodatak emancipatorskog i revolucionarnog diskursa: „Dolores, ti si hrabra i lepa devojka, ti si snažna ličnost. Ipak, mislim da je potreban čovek kraj tebe. Voleo bih da to budem ja. – Tako, jednostavno i otvoreno, kakav je i sam bio, Hulijano je zaprosio devojku“ (Marinković 1980a: 22). Ovaj par upoznao se i potom venčao 1915. godine, dakle otprilike u vreme kada se generacija budućih novih revolucinarnih parova tek rađala. Zbog toga, postoje i neminovne razlike između ove dve generacije, kao i momenti koji ih povezuju, a kakvi se mogu prepoznati i u sledećem opisu *prvog* para: „Život je bio težak, pun odricanja, donekle je pomagala mladost, naročito srdačnost njihovog uspelog braka. Oboje su bili okrenuti spoljnim zbivanjima, njihov život se nadahnjivao otkucajima bȉla velikog sveta, a taj svet je iz dana u dan postajao sve uznemireniji“ (ibid.: 23).

Razlike leže, između ostalog i u tome, što je upravo mlađoj generaciji parova pripalo da dovrši započetu narodnofrontovsku antifašističku borbu, sada u njenom krajnjem obliku – obliku otpora okupaciji, odnosno obliku rata i oružane borbe (i izgradnje novog sveta, za one koji su je preživeli). I upravo zbog toga je u nadopunjavanju značenja *emancipacije i antifašizma udvoje* važna romansirana biografija revolucionarke koju je rat sprečio da tu biografiju i dovrši – ispisana u drugoj (pomenutoj) knjizi Nade Marinković a objavljena iste

[6] „Moja mlađa sestra pristade da za dva dinara odvodi kravu, a da je ja tamo čuvam, čitajući. Milovan [Đilas, prim. S. B.] svakodnevno šeta tuda, nekad sam, nekad s kojim drugom. Jednog dana donese mi dve nove knjige i reče da ih od svakog sklanjam. Brzo ih sakrih u nedra. Jedna je nosila naslov *Sanjin*“.

[7] „Prvu knjigu Nolitovog izdanja koju sam takođe dobila u osmom razredu od istog druga najpre sam, naglo je uzevši u ruke iznenadno i za samu sebe pomirisala, mirisala je jako na svežu štampu. Bila je to knjiga Andrea Bajona *O jednoj Mariji* … a valjda su je odabrali da mi dadnu takvu, o ženi, mladoj, kako bi više na mene delovala“.

1980. godine: *Legenda o devojci Slobodi*. Knjiga je važna i kao svojevrsni odraz u ogledalu *La Pasionarije*, u kojem jugoslovenska priča postaje ravnopravna sa španskom. Sama Nada Marinković u uvodnom paratekstualnom zapisu eksplicira:

> Povest o Slobodi i Loli je deo herojske istorije revolucionarnog omladinskog pokreta u našoj zemlji, epopeje o generaciji mladih koji su izneli ono što je u vreme njihovog stasavanja bilo najpozitivnije; to je priča o jedinstveno lepoj ljubavi dva izuzetna mlada stvorenja rođena za *sunce i radost*, a nestala u ognju i užasima rata kao zaloga za lepši život pokolenja koja dolaze. (Marinković 1980b: nepaginirano, kurziv S. B.)

Treba primetiti kako dvostruki motiv *sunca i radosti* u (revolucionarnoj) biografiji Slobode Trajković i ukupne njene revolucionarne generacije odgovara dvostrukom motivu *mora i neba* u La Pasionarijinoj biografiji. Nada Marinković koristi ove motive kako bi kontrastirala sudbine onih koji su rođeni za život i slobodu sa žrtvom koju su svesno podneli za živote i slobodu drugih. Tim postupkom autorka izražava i sopstveni *doživljaj patetičnog* u viđenju sudbine svojih junaka, ali u njemu čuva i *osećanje patetike* koji je sama ta generacija već izrazila, poput onog u rečima španskog pesnika Rafaela Albertija (Rafel Alerti Merello 1902–1999), u krilatici „Za život, protivu smrti!", zapisanim i kao moto grafičke mape *Krvavo zlato* (1936) Đorđa Andrejevića Kuna (1904–1964), ili onaj u *Ratnim memoarima* Mitre Mitrović: „Ne znam kada je bilo teško, a da nije bilo i lepo" (Митровић 1953: 135).

Sledeći topos revolucionarnih (auto)biografija jeste upotreba postupaka kao što su hiperbolizacija, mitologizacija i alegorizacija. Potonji se zapravo najređe koristi i najkarakterističniji je upravo za pisanje o Dolores Ibaruri. Što se tiče procesa *alegorizacije* funkcije ličnosti Dolores Ibaruri kao lika La Pasionarije, ona je kao algorijska figura počela da se oblikuje takoreći odmah po početku rata, i oblikovana je i učvršćena kroz ratne godine. O tome borci Interbrigada pišu nedvosmisleno, svesni da i sami svojim pisanjem učestvuju u mitologizaciji antifašističke borbe. Pojam mitologizacije ovde se ne upotrebljava uz negativne konotacije. On u ovoj analizi označava nužni diskurzivni proces koji je deo određene društvene borbe u kojoj učesnici *osećaju* da ih stvarnost nadilazi, a da je borba između suprotstavljenih strana zapravo borba između dobra i zla, kakvu odranije poznaju iz folklora tj. narodne epike, ili, za sadašnje generacije, iz epske fantastike. Data osećanja se pak razumeju u smislu koji im daju savremene teorije emocija vezane

za istoriju emocija, odnosno same istorijske procese: emocije se tumače kao faktori koji bitno utiču na tok društvenih zbivanja, i to upravo zato jer i društveni poreci i događaji utiču na osećanja aktera tih zbivanja. *Popularna književnost*, što je zapravo doslovan prenos sintagme *narodna književnost*, i *middlebrow književnost* kao pojam koji se delom preklapa sa pojmom popularne književnosti, idelan je *prostor za smeštanje* (i) ovakvih osećanja i njihovih hiperbolizujućih izraza u vidu alegorijskih i mitskih priča.

U listu jugoslovenskih interbrigadista *Dimitrovac*, autor potpisan iniciljalima K. A., na početku članka piše: „Alegorijska figura Pasionarije uzdiže se nad Španijom, nad njenim gradovima koji gore u ognju, nad njenim sinovima koji ginu u borbi, nad njenom decom za kojom Junkersi vrebaju kao jastrebovi" (Marinković 1980a: 7). To je ona Španija u kojoj „Španjolke gube u ognju decu" (ibid.). A ipak, *kao majke* – i zato je Dolores Ibaruri mogla da postane ikona i alegorija ukupne antifašističke borbe u Španskom / Svetskom ratu – one postaju i borkinje i revolucionarke.

Dolores Ibaruri je, prema ovoj mitologizaciji, u isto vreme i predstavnica svih ovakvih žena, jedna od mnogih, i posebna i apsolutno jedinstvena. To je jedna od osnovnih crta algorijskog lika La Pasionarije, a usvaja ga i na svoj način reprodukuje i Nada Marinković u ovoj knjizi. U *Dimitrovcu* je još 1937. pisano: „I čudna stvar: te neke naročite crte lica kod žive Pasionarije, koje bi mogao da uhvati samo kist umjetnika, crte koje kao da izdvajaju Pasionariju od svih žena na svijetu, te crte su kod nje zajedničke sa svim Španjolkama! U njima, kao sunce u kapima vode, ogleda se plemeniti i odlučni karakter Španjolke, karakter španjolske zemlje" (ibid.: 8).

Značajno je da u pisanju svoje autobiografije sama Dolores Ibaruri delimično preuzima ovu već gotovu konstrukciju.

Ta dvostrukost, a diskurzivno posmatrano paradoksalnost istovremenosti konkretnog i univerzalnog, od početka prati mitologizaciju kao i naučno tumačenje ukupnog Španskog rata. U novijim sintetičkim istraživanjima pregnantno ju je izrazio Vladan Vukliš, tvrdeći da „univerzalni karakter iberijskog sukoba, koji je rasplamsao maštu i uzavreo krv čitave jedne generacije, ipak nije mogao da zatomi niti da zaobiđe sve ono što je sukob činilo upravo takvim – španskim" (Вуклиш 2024: 52). Za ovu je analizu od važnosti činjenica da Vukliš upravo u književnim zapisima pronalazi najadekvatnija tumačenja specifične situacije španskog podneblja. Naime, on se poziva na zapis Ive Andrića iz 1933. godine, objavljen u Božićnom dodatku *Politike* sledeće godine, postavljajući tezu da je za

potpuno razumevanje Španskog rata – a, dodaćemo, samim tim i figure La Pasionarije – neophodno ponekad svesno zaboraviti na strogu granicu između slobodne imaginacije i nauke. „Tražeći referentnu tačku upravo u prvom španskom zapisu Ive Andrića (1933)", piše Vukliš, „namjerno izbegavamo sintagme o granicama i okvirima istorijskog, koje, mada naučno uobičajene, nisu izražajno dovoljne da bi dočarale *consubstantialis* iberijskog rata u evropskom konfliktu" (ibid.). Vukliš tvrdi da ga njegovo poznavanje Španskog rata „i uslova koji su ga proizveli", navodi da deli isti onaj utisak koji je Andrić o Španiji imao pre početka samog rata:

> Ako hoćete da pored i mimo onog što je zajedničko Španiji i ostaloj Evropi potražite, u maštи, predeo specifične španske stvarnosti, treba da izvršite jednu smelu projekciju u nerealno. Sa krajnje tačke onog što ostala Evropa zove realnost zamislite povučenu, u produženju, pravu liniju. Dokle? Nemoguće je kazati dokle, jer mi stranci ne možemo da joj dogledamo kraja, a španski duh često i sam sebe iznenađuje i, u mnogo slučajeva, ne voli reč granica. (Andrić [Андрић, Политика 6–9. 1. 1934, 5], prema Вуклиш 2024: 36)

Čini se, međutim, da je tokom tridesetih godina u ostatku Evrope, pa i šire, stasala cela jedna nova generacija koja je umela da izvrši *smelu projekciju u nerealno*, i poprimila odlike španskog duha koji *ne voli reč granica*. Internacionalistički antifašizam možda je bio moguć upravo zbog toga. Rodno određeni aspekti toga antifašizma, tj. specifična uloga žena i feminističkog diskursa u okviru ovog antifašizma, samo potvrđuju datu tezu.

DEFINICIJA ANTIFAŠIZMA

Ključna tačka knjige *La Pasionarija* mogla bi biti ona u kojoj Nada Marinković daje viziju i definiciju pojma tog i takvog antifašizma, dodatno obogaćenog aspektom produženog trajanja, neograničenog godinom završetka Drugog svetskog rata, tj. godinom pobede nad fašizmom, koja dobija i svoj precizan datum (9. maj 1945), pa tako i dan obeležavanja u zvaničnom kalendaru najznačajnijih međunarodnih događaja. Nada Marinković uzima, naime, Španski rat za početnu vremensku tačku internacionalističkog antifašizma, ali zato praktično sve do trenutka pisanja knjige ne vidi i njegov završni momenat:

> Okončavala se jedna borba započeta u ime najuzvišenijih principa, plaćena neizmernim žrtvama; okončavala se suprotno svakom zakonu ravnoteže, svakoj ideji o pravičnosti. Ali, na to se moralo misliti: postoje porazi koji su nadahnuća, istecišta dalekosežnijih pobeda! Španski građanski rat bio je upravo to. Podelio je čovečanstvo u dva tabora kao nijedan rat ranije. Imala je prava Pasionarija govoreći onako u kabinetu Leona Bluma. Španski građanski rat bio je zaista uvod u drugi svetski rat, nagoveštaj sloma fašizma na najširem planu. Na ove događaje, jednom kasnije, nadovezaće se velika kineska revolucija, kubanska revolucija, epopeja vijetnamskog naroda, moćni talas dekolonizacije, uz druge značajne događaje. (Marinković 1980: 61)

Očigledno želeći da ubedi čitaoce u svoju viziju, kao svaki dobar novinar, Nada Marinković varira svoju misao, pa je ponavlja u prvoj narednoj rečenici, govoreći da u Španskom građanskom ratu, „u toj uzbudljivoj borbi za ljudsko dostojanstvo i čovekova prava, užegle su svoje luče stegonoše svih tih potonjih bitaka, prekalili se borci mnogih potonjih, pa i naše jugoslovenske epopeje“ (ibid.).

Moglo bi se, dakle, tumačiti da Nada Marinković *antifašizam* određuje kao *globalnu revoluciju koja teče* kroz neprekidni niz lokalnih revolucija i emancipatorskih podviga.

Ovakav nadmoćni i sveobuhvatni pogled na svetska zbivanja, pa tako i na antifašizam, nužno je pomenuti, Nadi Marinković omogućavao je, između ostalog, njen status novinarke i reporterke, i u tom smislu svetske putnice, *globtroterke*. Sve ono što je u drugim tekstovima pisala – bilo da je ostalo razasuto u radio-emisijama i periodici, ili sabrano u posebne knjige (na primer, *Kina: putopis*, 1958) odnosno integrisano u kasnije objavljivane romane – jasno svedoči o jednom neuporedivom internacionalnom iskustvu, o saznanjima iz prve ruke, kao i privilegovanim putovanjima, susretima, intervjuima i razgovorima (videti *Lični fond Nade Marinković*).

Vratimo li se citiranoj definiciji, možemo dalje pretpostaviti da kada piše o „velikoj kineskoj revoluciji“, autorka misli ne samo na njenu završnu fazu (1946–1950), već na kontinuitet posleratnih događaja u odnosu na one pre Drugog svetskog rata. Naime, iz perspektive cele ove knjige, i sa gledišta o Španskom ratu, upućeniji čitaoci mogli su se usmeriti ka

razmišljanju da je za Kinu 1931. ili 1937. bila godina od istog značaja koji je 1936. imala za Evropu. Neupućenije čitateljke i čitaoci mogli su biti podstaknuti da razmišljaju zašto se kineska revolucija nadovezuje na Drugi svetski rat, a, opet, povezivanje Drugog sa Španskim ratom neminovno ih je vraćalo u prošlost i tridesete godine. Jedan broj starijih čitalaca, svakako, povezivao je ovaj stav sa autorkinom putopisnom knjiga *Kina* (1958).

S druge strane, kroz svoju viziju kontinuiranog internacionalističkog antifašizma, Nada Marinković iskazuje šta to zapravo, takođe prema njenom viđenju, jesu kontinuiteti fašizma u hladnoratovskom periodu. Ukoliko, dakle, Kubanska revolucija predstavlja nadovezivanje na prethodne antifašističke borbe, onda su imperijalni izazivači te revolucije zapravo naslednici fašističke politike. „Epopeja vijetnamskog naroda", u kontekstu anifašističkih kontinuiteta, postavlja samim tim Južni Vijetnam i američke intervencioniste u ulogu fašističkih aktera. Kada pak piše o „moćnom talasu dekolonizacije", Nada Marinković svakako ima u vidu kontekst Pokreta nesvrstanih, i njegovu antiimperijalnu i pacifističku politiku kao legitimni i dosledni produžetak izvorne antifašističke ideologije i strategije. Ovo lično, tj. poetsko viđenje Nade Marinković u saglasju je sa dominantnim shvatanjem antifašizma unutar onoga što bismo mogli nazvati zvaničnom državnom politikom SFR Jugoslavije.

Izdvojeni odeljak u kojem Nada Marinković krupnim, pa zato i grubim i nepreciznim, publicističkim potezima, definiše Španski građanski rat i odgovarajući „večiti" antifašizam, morao je delovati sugestivno i ubedljivo na njene čitaoce. Oni su, s obzirom na medijsko cirkulisanje i dominaciju sličnih stavova, osnovana je pretpostavka, nailazili na već pripremljeno plodno tlo i ocrtan horizont čitalačkog očekivanja. Jednostavna, pa makar i pojednostavljena, definicija Nade Marinković svojim jasnim i prozračnim stilom, i načinom saopštavanja koji ne ostavlja prostora za preispitivanje, odgovarala je publici koja je sklonija da pasivno prihvata ponuđena značenja tekstova, nego da čita sa sumnjom ili otporom, dakle, aktivno i aktivistički.

Što je pak važnije, navedena svetska zbivanja za većinsku jugoslovensku publiku, čak i onu kritičku, otvarala su i ostavljala prostor upravo za ovakva tumačenja: fašističke tendencije postoje, ali jednom pokrenuti mehanizam antifašizma po pravilu ih pobeđuje i vraća svet u stanje mira. Nakon okončanja Hladnog rata, osećanje ovakve izvesnosti polako nestaje. Moglo bi se reći da to novo osećanje, na podjedanko jasan i ubedljiv način, prijemčiv i užoj i široj publici, a podstaknut i radikalno promenjenom jugoslovenskom situacijom, uobličava Umberto Eko 1995. godine u svom govoru odnosno eseju o

ur-fašizamu. Nada Marinković je, međutim, kasnih sedamdesetih i početkom osamdesetih bila motivisana da sponatano uobliči određenje jednog samoobnavljajućeg i takoreći *večitog* antifašizma, pišući o tome u epohi tinjajućih ali zaustavljivih sukoba, u jednoj još uvek optimističkoj globalnoj epohi. Odnosno, razmišljajući i pišući kao građanka države koja se i dalje i uprkos svemu uspinjala na krilima (narodnofrontovskog i narodnooslobodilačkog) antifašizma, i iz njega proishodeće pacifističke projekcije budućnosti.

Ne mogu zato biti shvaćena kao isključivo lična ni sećanja Olge Manojlović Pintar zabeležena u zapisu „Na početku", postavljenom kao manifest njenoj knjizi o „poslednjoj bici" „jugoslovenskih Španaca": „Osamdesete su bile godine moje mladosti. To je bila decenija u kojoj sam doživela najlepša iskustva tinejdžera i osećala potpunu slobodu" (Манојловић Пинтар 2019: 9). Osećanja slobode i bezbrižnosti jugoslovenske *generacije X* bila su toliko utemeljena u preovlađujućem svakodnevnom iskustvu da nisu mogli da ih poremete pojedinačni slučajevi koji su svedočili o njihovom naličju. Tako i zatvorsko iskustvo bliskog druga, koje je „kao i svako zatvorsko iskustvo bilo prilično turobno", „nije izazivalo oštre reakcije niti nas je politički radikalizovalo, već je još dugo bilo povod za ironične komentare i cinične šale" (ibid.). Ovo se (o)sećanje s pravom može razumeti kao emocionalni horizont višegeneraciske jugoslovenske čitalačke publike u okviru kojeg je ona usvajala i antifašističku po-etiku Nade Marinković.

OD HIPOTEZE KA ZAKLJUČKU: ULOGA MIDDLEBROW *KULTURE U SEĆANJU NA ANTIFAŠIZAM*

Memoarski roman *Tebi, moja Dolores* Saše Božović, kako je to sabrano i predočeno i na koricama njegovog osmog, a postjugoslovenskog izdanja, kroz svoja je ponovljena jugoslovenska izdanja štampan ukupno u oko 70.000 primeraka (Božović 2012). Prvo izdanje štampano je u tiražu od 3.000 primeraka. FNR/SFR Jugoslavija obezbeđivala je, naime, prvi put u istoriji srpskog, hrvatskog, srpskohrvatskog i hrvatskosrpskog jezika formiranje zaista široke čitalačke publike – s obzirom na to da je prvi put u istoriji jugoslovenskih prostora i pismenost tj. obrazovanje bilo dostupno najširem sloju populacije. U tom pak konktekstu, prvi put je bilo moguće formiranje široke čitalačke publike žena. Mlade, ali i starije žene su iz dekade u dekadu trajanja socijalističke Jugoslavije stasavale kao čitateljke svih vrsta literature i književnosti, a stalni porast broja žena koje čitaju može se pratiti na dva načina. Najpre, kroz zabeleženi porast članstva u bibliotekama, gde su žene u Srbiji i Jugoslaviji, kao i uopšte u svetu, u 20. veku činile većinu. Zatim, kroz vanredno visoke tiraže ženske ilustrovane periodike, od kojih se kao najupečatljiviji može

navesti primer beogradskog lista *Nada* sa dostignutim tiražom od 350.000 primeraka u 1987. godini (Todorović-Uzelac 1987: 80).

Upravo diskurs čitanih ženskih (dvo)nedeljnika poput *Svijeta* (1953–1992), *Praktične žene* (1956–1993), *Nade* (1976–1993) i *Bazara* (1964–), koji se s pravom može okarakterisati kao deo *middlebrow* kulture, i to kao njen najbolji izraz, odgovara diskursu književnosti kakvo je pomenuto delo Saše Božović ili kakva su sva dela Nade Marinković, pa i *La Pasionarija* (u prvom tiražu takođe štampana u 3.000 primeraka – što jeste bio ustaljeni tiraž za knjige za koje se projektovala za jugoslovenske standarde dovoljna masovnost). Još preciznije, navedena književna dela predstavljaju kvalitativni vrh *middlebrow* kulture, dok su ilustrovani ženski magazini po kvalitetu varirali na skali od popularnog (nekad i na granici sa trivijalnim) do elitističkog medijskog izraza. Nada Marinković i jeste pisala za nabrojane magazine, a upravo u *Praktičnoj ženi* u bar dva navrata u drugoj polovini 70-ih godina objavila je intervjue i feljtone o Dolores Ibaruri, iz kojih će određene rečenice i delovi dobiti svoje mesto u knjizi *La Pasionarija*.

U svakom slučaju, tek jedno sveobuhvatno istraživanje navedenih *middlebrow* magazina i odgovarajuće književnosti, a kakvo je predviđeno aktuelnim petogodišnjim planom rada Instituta za književnost i umetnost (2026–2030), pokazaće preciznije i dokumentovano kakva je bila recepcija romana i novinarskog pisanja Nade Marinković, što je aspekt koji u ovoj fazi istraživanja nužno ostaje delimično i u domenu hipoteze (ma kako ono bilo utemeljeno, metodološki i istraživački, na osnovu dosadašnjeg stepena uvida u građu).

U pisanju Nade Marinković, u njenim klasičnijim romanima – dovoljno je pročitati *Prometej u traganja za vatrom* (1987), *Slučaj* (1991) i *Nestajanje: saga o porodici koje više nema* (1996) – kao i u drugim delima, pa i ovom, perspektiva je uvek istovremeno lokalna i globalna, tj. poznavanje i predstavljanje lokalne priče uokviruje se internacionalnim, odnosno kosmopolitskim pogledom na pojavu ili proces čiji je lokalna priča deo. Tako se i priča o La Pasionariji, koja izvire iz lokalne situacije i autorkinog poznavanja lokalnog konteksta, tokom čitavog pripovedanja uokviruje i/ili objašnjava globalnim narativom.

Ovakav koncept, koji proizilazi iz konkretne revolucionarne biografije, kako same Dolores Ibaruri tako i brojnih revolucionarki i antifašistkinja njene epohe, i primarno potiče iz herojizacijskog diskursa, podudara se sa zahtevima diskursa koji mu na prvi pogled nije blizak. Naime, i narativi ženske popularne i „osrednje“ književnosti, od ljubavnog romana do novinarskog ženskog portreta u ilustrovanoj štampi, teže prevazilaženju lokalnih

okvira i oblikuju odnosno biraju junakinje koje se kreću po široj geografskoj mapi (bilo svoje države, svoga kontinenta, ili čak interkontinentalno). Ilustrovana ženska štampa posebno je favorizovala ličnosti koje bi se vinule u natkontinentalne visine, pa je tako u ženskoj ilustrovanoj periodici Kraljevine Jugoslavije pisano o pionirki avijacije Ameliji Erhart (Amelia Mary Earhart) (Barać 2015), a u socijalističkoj Jugoslaviji o kosmonautkinji Valentini Terješkovoj (Валентина Владимировна Терешкова), koja dostiže poseban status upravo zbog neuporedivo veće dostupnosti svake vrste štampe i drugih medija najširoj ženskoj populaciji (v. e-izvor: http://www.yugopapir.com/2015/08/kakva-imena-dajemo-svojoj-deci-svaki.html). Opet, za ovu vrstu literature i štampe, važno je bilo da ličnosti i junakinje zadržavaju i epitete ženskosti, koji su se nekad ogledali u ženstvenom izgledu, a nekada u majčinstvu, ili u oboje. Zato je važno i zaključno tumačenje Sali Aleksander vezano za odnos britanskih žena prema Dolores Ibaruri, opisan u predgovoru njihovim sakupljenim sećanjima na učešće u Španskom ratu: Britanke su joj se divile „zato što je bila lepa, poticala iz naroda, bila samoobrazovana, principijelna – *i* majka" (Alexander 1991: 19, kurziv Alexander).

Svi nabrojani elementi ženske *middlebrow* kulture i književnosti, koji su srećno spojeni i sa jednom ženskom revolucionarnom biografijom, omogućavali su da roman *La Pasionarija* Nade Marinković funkcioniše i u datom recepcijskom okviru. Po svemu sudeći, to ovome romanu omogućava novi život među ženskom čitalačkom publikom srpskog govornog područja: i prvo izdanje romana još uvek se može naći na policama biblioteka u Srbiji, a u skorije vreme – u sklopu obnovljenih izdanja dela Nade Marinković u obliku *Kindle* izdanja. Naime, Agencija Tea Books objavila je 2014. prvo *Kindle* izdanje *La Pasionarije* (Marinković 2014), a zatim ga i obnovila 2017. godine. Na taj način ono postaje dostupno potpuno novoj čitalačkoj publici, zapravo najpre vidljivo (jer je deo jedne nove ponude), a potom i čitano. Može se čak slobodno tvrditi da je ono sada dostupno generacijama majki i ćerki, onih majki *generacije X* koje su svoje prvobitne čitalačke navike prilagodile novom načinu života i novim tehnologijama, i ćerki *generacije Z*, koje u čitalačko iskustvo često i stupaju posredstvom elektronskih medija i formata, pa tek potom prelaze na korišćenje štampanih izdanja knjiga.

* * *

Da zaključimo: cilj ovoga rada bio je da na primeru romana *La Pasionarija* (1980) jugoslovenske književnice, svetske putnice i novinarke Nade Marinković prikaže kako je u decenijama posle Drugog svetskog rata u pojedinim ženskim levičarskim mrežama antifašizam

konceptualizovan i tumačen kao prvenstveno internacionalistička ideologija ali i još uvek živa praksa (u formama antikolonijalizma i nesvrstanosti) u kojima žene igraju vodeću ili makar podjednaku ulogu kao i muškarci. Postavljajući roman-intervju i njegovu autorku u kontekst politika sećanja na antifašizam kroz decenije trajanja posleratne Jugoslavije, rad je ocrtao žanrovsku složenost romana i apostrofirao (auto)biografiju revolucionarke kao jedan od žanovskih aspekata koji knjigu *La Pasionarija* utemeljuju čvrsto u jugoslovenski recepcijski kontekst. Na kraju, rad je naznačio ulogu tzv. *middlebrow* književnosti i ženske čitalačke publike, odnosno mogući uticaj implicitnog čitaoca na visokokomunikativni stil pisanja Nade Marinković, i obrnuto, uticaj koncepta antifašizma – koji Nada Marinković oblikuje kroz pisanje žanrovski neuobičajene biografije Dolores Ibaruri – na žensku čitalačku publiku, kako u Jugoslaviji tako i u današnjoj Srbiji. Postavljanje ovog dela, kao i dela Saše Božović i drugih ženskih revolucinarnih narativa, u kontekst *middlebrow* književnosti, te njihovo reaktuelizovanje u tome kontekstu, očigledno je sačuvalo date narative za novu čitalačku publiku u novim, revizionističkim uslovima.

Opštija teza rada jeste da tumačenja antifašizma i globalnih procesa koje Nada Marinković iznosi pred čitaoce omogućava ženskoj čitalačkoj publici da prepozna oblike fašizma u aktuelnim politikama i praksama, kao i moguće načine delovanja žena protiv njih. U tom kontekstu, teza je da je istovremeno realistični i alegorijski lik revolucionarke La Pasionarije, uz postojeći emotivan odnos jugoslovenske javnosti prema narodnofrontovskoj Španiji, u svom vremenu predstavljao idealan književni motiv za negovanje sećanja na antifašizam među jugoslovenskom ženskom čitalačkom publikom. Pitanje koje ostaje otvoreno jeste da li ovaj motiv i knjiga imaju isti potencijal i danas, u savremenoj Srbiji, makar to bilo iz nekih sasvim drugih (emotivnih) razloga.

LITERATURA

Alexsander, Sally (1991), "Introduction", u Fyrth, Jim; Alexander, Sally (ur.), *Women's Voices from the Spanish Civil War*, London: Lawrence & Wishart, str. 13–22.

Byron, Kristine (2004), "Writing the Female Revolutionary Self: Dolores Ibarruri and the Spanish Civil War", *Journal of Modern Literature* 28 (1): 138–165.

Бараћ, Станислава (2015), *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*, Београд: Институт за књижевност и уметност.

Бараћ, Станислава (2024), „*Middlebrow* култура и женска еманципација у романескном опусу Љубице П. Радоичић", *Гласник Етнографског Института САНУ* LXXII (3): 171–200.

Barać, Stanislava (2025), *Angažovana ženska proza u eri Narodnog fronta (1934–1956)*, Beograd: Institut za književnost i umetnost.

Božović, Saša. b. g. „Desanka Maksimović“, https://zdm.nb.rs/pages/carusel-Sasa-Bozovic.htm (Pristupljeno 26. 12. 2025)

Božović, Saša. b. g. „Najčitanija knjigauJugoslaviji 1980. godine“ [RTS, intervju vodila Dunja Figenvald Puletić], https://princip.info/2023/08/21/najcitanija-knjiga-u-jugoslaviji-1980-godine-video/(pristupljeno 2. 12. 2025).

Božović, Saša (1978), *Tebi, moja Dolores*, Beograd: 4. jul.

Božović, Saša (2012), *Tebi, moja Dolores*, Beograd: AdmiralBooks.

Дедијер, Владимир (1937), „Репортажа из Шпаније: сведочанство о борби шпанских жена за демократију и напредак“, *Жена данас* 2 (3): 2–4.

Ђорђевић, Александра (2017), „Другарице и (не)пријатељице – учешће Антифашистичког фронта жена Југославије у раду Међународне демократске федерације жена 1945–1950“, *Архив: часопис Архива Југославије* 17 (1–2): 146–162.

Grubački, Isidora (2020), “Communism, Left Feminism and Generations in the 1930s: The Case of Yugoslavia“, u: Artwinska Anna ans Agnieszka Mrozik (ur.), *Gender, Generations and Communism in Central adn South-Eastern Europe*, London: Routledge, str. 45–65.

Habermas, Jürgen (1990), „Vorwort zur Neuauflage 1990“, *Strutkurwandel der Öffentlichkeit: Untersuschungen zu einer Kategorie der bürgerliche Gesellschaft*, Frankfurt/M: Suhrkamp Verlag: 11–50.

Hamble, Nicole (2001), *The Feminine Middlebrow Novel, 1920s to 1950s: Class, Domesticity and Bohemianism*, Oxford: Oxford University Press.

Lični fond Nade Marinković (2153), Istorijski arhiv Beograda: https://www.arhiv-beograda.org/rs/fondovi-i-zbirke/popis-fondova-zbirki

Manojlović Pintar, Olga (2012), „Španija kao paradigma antifašizma“, u Bešlin, Milivoj; Atanacković, Petar (prir.), *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, Novi Sad: AKO Alternativna kulturna organizacija, str. 23–30.

Manojlović Pintar, Olga (2019), *Последња битка: шпански борци и југословенска криза осамдесетих*, Београд: Институт за новију историју Србије. Marinković, Nada (1958), *Kina: putopis*, Zagreb: Sloga.

Marinković, Nada (1976), „Dolores Ibaruri ’76“, [intervju, *Praktična žena*, 1976], http://www.yugopapir.com/2018/11/dolores-ibaruri-76-pravicnost-i-sloboda.html (Pristupljeno 14. 12. 2025.)

Marinković, Nada (1980a), *La Pasionarija*, Beograd/Titograd: Narodna knjiga/Pobjeda.

Marinković, Nada (1980b), *Legenda o devojci Slobodi*, Beograd/Titograd: Narodna knjiga/Pobjeda.

Marinković, Nada (1986), „Prometej u traganju za vatrom (Odlomak neobjavljenog romana)“, *Forum: časopis razreda za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 25 (3–4): 265–286.

Marinković, Nada (1987), *Prometej u traganju za vatrom*, Beograd: Exportpress.

Marinković, Nada (1991), *Slučaj*, Beograd: Grafos.

Маринковић, Нада (1996), *Нестајање: сага о породици које више нема*, Београд: Народна књига.

Marinković, Nada (2014), *La Pasionarija*, https://www.overdrive.com/media/4224083/la-pasionarija (Pristupljeno 03. 12. 2025.)

Митровић, Митра (1953), *Ратно путовање*, Београд: Просвета.
Mitrović, Mitra (2023), *Otpisana: autobiografski zapisi*, prir. Veljko Stanić, Beograd: Vukotić Media.
Negt, Oskar & Alexander Kluge (1972), *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentilichkeit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
Nikoliš, Gojko (1980), *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb: Liber/Prosvjeta.
Pantelić, Ivana (2011), „Razlaz sa MDFŽ", u: *Partizanke kao građanke: društvena emancipacija partizanki u Srbiji* 1945–1953, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Evoluta, str. 102–106.
Perić-Vojvodić, Danica (2003), *Kratki susreti u dugom životu*, Bijelo Polje: Pegaz.
Петровић Тодосијевић, Сања (2018). *Отеђемо светлост бучном водопаду: реформа основношколског система у Србији* 1944–1959, Београд: Институт за новију историју Србије.
Holmes, Diana (2017), „Introduction: European Middlebrow", *Belphégor: Littérature populaire et culture médiatique*, https://middlebrownetwork.com/about/defining-the-middlebrow/
Španija 1936–1939. Pišu učesnici. Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu (1971), *Knjiga prva*, Beograd: Vojnoizdavački zavod.
Тодић, Миланка (2009), „Нова жена или робињица луксуза: насловне стране женских часописа у Србији 1920–1940", *Зборник музеја примењене уметности* (4–5/2009): 145–163.
Todorović-Uzelac, Neda (1987), *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*, Beograd: Naučna knjiga.
Tropin, Tijana (2016). „O zaboravljenim knjigama: tri studije slučaja", https://komunalinks.com/home/2016/6/22/ozaboravljenim-knjigama-tri-studije-slucaja (pristupljeno 19. 1. 2026).

SUMMARY

Bio-Interview Novel La Pasionaria (1980): Internationalist Antifascism, Yugoslavia and Women's Agency

The paper aims to (re)consider – on the basis of a 1980s novel by Yugoslav writer, globetrotter and journalist Nada Marinković – how in post-WWII decades within unformal leftist women'n networks antifascism was conceptualized and interpreted as an exclusively internationalist ideology and still vital practice (in forms of anticolonialism and the non-alignment) in which women play a leading or, at least, an equal role as men. By placing the novel and its author in the slightely changing context of remembrance politics on antifascism in after-war Yugoslavia, the paper analysis a role of the middlebrow literature and female readership, i.e. the impact of implict reader on Nada Marinković's communicative and transparent writing style, and *vice versa*, the potential influence of Marinković's conceptualisation of antifascism – by writing a genre-unusual Dolores Ibaruri's biography – on the female readership in Yugoslavia and in today's Serbia (due to re-editions of the novel and its availability in public libraries). One of the theses of the paper is that the interpretations Nada Marinković exposes to the readers enable a potential broader women's public to recognize the forms of fascism in contemporary politics and practices, as well as possible ways of women's agency against it.

SADRŽAJ

Uvod 5

I ŽENSKA STRANA ANTIFAŠIZMA 15

Ivana Pantelić
Ženska strana rata: Drugi svetski rat kroz sećanja partizanki i ravnogorki 17

Zorana Simić
Feminizam i/kao antifašizam: *Tri gvineje* Virdžinije Vulf i časopis *Žena danas* (1936–1940) 45

Stanislava Barać
Biografski roman-intervju *La Pasionarija* (1980): internacionalistički antifašizam, Jugoslavija i ženski aktivizam 69

II IDEJNI IZVORI ANTIFAŠIZMA 95

Tijana Matijević
NOB kao ljubavna antifašistička poezija: istorijski i afektivni kontinuiteti 97

Veljko Stanić
Rat i revolucija Milovana Đilasa: Od učesnika do pisca 109

Petar Žarković
U ime sela i slobode: seljački socijalizam kao antifašistički idiom Dragoljuba Jovanovića 139

III FAŠIZAM KAO POREDAK I PROCES 157

Ivan Lakićević
Privrede fašističkih država u međuratnoj Evropi: slučaj Nemačke i Italije 159

Aleksandar Đokić
Uspon fašističke ideologije u savremenoj Rusiji: uloga „Ruske zajednice“ (*Русская община*) u javnoj mobilizaciji 183

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329.18(082)
329.15(082)
316.4:172.16(082)

OD fašizma do antifašizma i nazad? : Ideologije, pokreti, nasleđa / priredio Petar Žarković. - Beograd : Univerzitet, Institut za filozofiju i društvenu teoriju : Heinrich Böll Stiftung, 2026 (Beograd : Alta Nova). - 197 str. ; 20 cm

Tiraž 300. - Str. 3-12: Uvod / Petar Žarković. - Napomene uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 978-86-6190-056-3 (IFDT)

а) Фашизам -- Зборници б) Антифашизам -- Зборници
в) Друштвени процеси -- Зборници

COBISS.SR-ID 201977353